

В. Г. Кудлай,
канд. екон. наук

Vira G. Kudlay,
Ph. D. in Economics

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО РИНКУ

The article is devoted to the research of the basic principles of formation and functioning of the agrarian market, the development and substantiation of perspective directions of its development and improvement of activity of the market subjects. The article defines directions of state regulation of the agrarian market. To improve agrarian market it is offered to increase a degree of infrastructural development of the market: to generate a network of the wholesale markets in cities; to increase the volume of production, that is realized by direct connections and prices that define supply and demand; to liquidate administrative barrier for interregional production movement; to develop transport communications, system of production storage.

Сучасна економічна думка нагромадила великий досвід з питань особливостей аграрного ринку, необхідності та значення його. Так, основні положення сучасних теорій державного регулювання та необхідності їх реалізація в аграрному секторі викладені в працях зарубіжних вчених С. Аланока, Дж. Кейнса, Ж.Б. Сея, Л. Штріве, Л. Хоффмана, М. Трейсі та ін. Серед досліджень вітчизняних вчених окремі аспекти формування механізмів державної підтримки аграрного виробництва висвітлено в роботах В. Андрійчука, П. Березівського, В. Бойка, Р. Бойка, С. Дем'яненка, С. Кваші, С. Могильного, Л. Молдован, В. Нелепа, Б. Пасхавера, В. Сі-

денко, М. Хорунжого та ін. Особливостям розвитку державної політики підтримки в аграрному секторі України в умовах вступу до СОТ присвячені дослідження І. Кобути, С. Осики, В. П'ятницького, О. Шевцова та ін.

Разом з тим значна частина проблем у цій складній і багатогранній темі потребує більш детального вивчення. Залишаються не дослідженими такі питання, як: шляхи зміни пріоритету політики державної підтримки від поточних потреб сільського господарства до проблем його довгострокового розвитку; ефективності окремих механізмів державної підтримки сільського господарства України; концептуальні засади сучасної аграрної

політики та місце в них державної підтримки; відповідність державної підтримки сільського господарства України вимогами Світової організації торгівлі щодо цього.

Метою статті є висвітлення актуальних питань розвитку аграрного ринку та окреслення основних напрямів державної підтримки аграрного виробництва в Україні, враховуючи об'єктивну необхідність у підтримці галузі, існуючі тенденції світового досвіду щодо підтримки, та двосторонніх домовленостей України при вступі до СОТ.

Аналіз світової і вітчизняної літератури свідчить, що терміни аграрний, продовольчий, сільськогосподарський ринок, а також ринок сільськогосподарської продукції, агропромислової продукції, агропродовольчий ринок використовуються як тотожні категорії, що означають одне і те ж поняття [5; 6; 9; 14; 15]. Найбільш поширеними є такі визначення: «ринок сільськогосподарської продукції – це частина національного ринку, на якій предметом обміну є сільськогосподарська продукція та продовольство» [15, с. 20]; «сільськогосподарський ринок – arena взаємодії продавців і покупців сільськогосподарської продукції і продовольства» [14, с. 3]; «сфера взаємодії суб'єктів ринку щодо забезпечення виробництва, вільного руху сільськогосподарської продукції, продовольчих товарів, технологій, засобів виробництва і послуг для агропромислового комплексу, аграрної науково-технічної продукції» [16, с. 6]. За такого підходу основна увага звертається на потоки сільськогосподарських товарів від виробника до споживача, виконання своїх функцій суб'єктами ринку, становище та ефективність функціонування ринків сільськогосподарської продукції. Інший підхід базується на понятті, що

сільськогосподарський ринок – це сукупність людей, які як індивіди або організації мають потребу в продукції, можливість її купувати, бажання купувати та право купувати. При цьому основна увага приділяється менеджменту та маркетингу.

На нашу думку, аграрний або сільськогосподарський ринок є більш загальною, ширшою категорією, зв'язаною не тільки з рухом продукції. Складовими частинами аграрного (сільськогосподарського) ринку є ринки продовольства (кінцевої продукції) і сільськогосподарської сировини, а також ресурсів, необхідних для їх виробництва.

На нашу думку, аграрний ринок – це сукупність обмінних операцій, які регулюють господарські зв'язки при здійсненні виробництва і купівлі-продажу сільськогосподарської сировини та продуктів її переробки. Як і будь-який інший, аграрний ринок можна розглядати з позиції виробників і споживачів продукції, які утворюють відповідні сегменти ринку і відрізняються один від одного структурою та обсягами товарообороту.

Споживачами на аграрному ринку виступають: промислові підприємства, які використовують сільськогосподарську продукцію у виробничому процесі для подальшої переробки; державні організації, які закуповують продукцію для потреб лікувальних, освітніх установ, армії, державного резерву та інших державних структур; підприємства оптової та роздрібно торгівлі, що закуповують продукцію для подальшого продажу кінцевому споживачу; експортно-імпорتنі організації, які реалізують продукцію за межами національного ринку; індивідуальні споживачі – населення, яке придбає продукцію для особистих

чи сімейних потреб. Виробниками на аграрному ринку є сільськогосподарські та промислові підприємства всіх форм власності, а також особисті селянські та фермерські господарства.

Підтримуючи точку зору авторів [5; 15] щодо функціональної побудови аграрного ринку, ми схилиємося до думки, що аграрний ринок за своєю суттю і призначенням має об'єднувати такі компоненти: «матеріально-технічне постачання; сільськогосподарське виробництво; переробку сільськогосподарської сировини; збут сільськогосподарської сировини і продукції; її переробку і кредитно-фінансові заклади, що обслуговують АПК; споживання кінцевого продукту; систему маркетингу» [12, с. 54].

Формування і функціонування повноцінного аграрного ринку в Україні гальмується недосконалістю сучасної ринкової інфраструктури. Указом Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» передбачено формування конкурентного середовища та створення відповідно до чинного законодавства спеціалізованих аграрних бірж. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо розвитку ринку сільськогосподарської продукції в Україні» створена можливість для всіх товаровиробників вільно виходити на ринок сільськогосподарської продукції, у тому числі на зарубіжний, через торги на аграрних біржах. При здійсненні торгівлі на аграрній біржі держава виступає як партнер нарівні з іншими покупцями.

Указами Президента України «Про основні напрямки розвитку агропромислового комплексу України на 1998–2000 роки» та «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку», а також

постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо формування інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції на 1998–2000 роки» закладено базові принципи на створення сприятливих умов щодо дії саморегулюючих механізмів та прискореного формування інфраструктури аграрного ринку.

На виконання цих законодавчих актів було створено 34 аграрні біржі, близько 25 000 торгових домів, закупівельно-збутових, обслуговуючих підприємств. Завдяки цьому вже у 2001 р. значно зросла біржова торгівля зерном, суттєво підвищились ціни на сільськогосподарську продукцію, позитивного характеру набуло співвідношення цін на сільськогосподарську та промислову продукцію [4].

Створення цивілізованого аграрного ринку тісно пов'язане із запровадженням прозорих відносин у цій сфері через продаж сільськогосподарської продукції на біржах, аукціонах, конкурсах, недопущення обмежень міжрегіонального руху сільськогосподарської сировини та продуктів її переробки. Зазначені елементи інфраструктури аграрного ринку мають велике значення, оскільки є об'єктивними індикаторами цін та ефективними формами купівлі-продажу продукції. Однак слід зазначити, що передбачені законодавчими актами заходи не були здійснені в повному обсязі. Досі не запроваджені чіткі механізми регуляторного впливу держави на аграрний ринок, а це стримує формування такого конкурентного середовища, яке б протистояло монополізму, особливо переробних підприємств.

Державна підтримка сільськогосподарської галузі повинна полягати в комплексі дій та заходів, які здійснює держава та які спрямовані на підвищен-

ня конкурентноздатності продукції сільського господарства на внутрішньому та світових аграрних ринках в поєднанні з соціальним захистом населення і розвитком сільських територій.

Необхідність державної підтримки полягає в специфіці аграрного сектору, якому притаманні такі особливості, як, по-перше, коливання цін на сільськогосподарську продукцію та доходів її виробників, спричиненні природними та економічними чинниками; по-друге, низька еластичність попиту на сільськогосподарську продукцію в порівнянні з продукцією промисловості, по-третє залежність сільськогосподарських товаровиробників від промислового; фінансового, торговельного капіталу, який діє в монопольному середовищі, на противагу аграрним підприємствам, які функціонують за умов, наближених до чистої конкуренції; по-четверте, неоднозначна регуляторна державна політика, яка не завжди має позитивний вплив на розвиток аграрного сектору тощо.

Державна підтримка повинна раціонально поєднуватися з ринковими механізмами і спричиняти конкурентну боротьбу сільськогосподарських виробників за ефективне використання бюджетної допомоги. Світовий досвід відзначає тенденцію щодо скорочення обсягів субсидій для сільського господарства, які вважаються неефективними та нераціональними і, як наслідок, ведуть до надмірних витрат державного бюджету та зростання рівня податкового навантаження на галузі несільськогосподарського виробництва.

Для підтримки доходів аграрних товаровиробників, зміцнення економіки сільськогосподарських підприємств важливе значення мало прийняття Законів України «Про фіксований

сільськогосподарський податок», «Про державне регулювання виробництва та реалізації цукру», «Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства», а також указів Президента України: «Про заходи щодо підтримки цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників» (згідно з яким суми податку на додану вартість за реалізоване переробним підприємствам молоко і молочну продукцію, м'ясо і м'ясопродукцію направлялися на виплату дотацій сільськогосподарським товаровиробникам); «Про підтримку сільськогосподарських товаровиробників» (відповідно до якого, сільськогосподарські товаровиробники звільнялися до 1.01.2004 р. від сплати до бюджету суми податку на додану вартість щодо операцій із продажу товарів (послуг, робіт) власного виробництва, включаючи продукцію (крім підакцизних товарів), виготовлену на давальницьких умовах з власної сільськогосподарської сировини, за виключенням операцій з продажу переробним підприємствам молока та живої маси тварин); «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та подальшого розвитку аграрного сектора економіки» (за яким передбачалося створення інтервенційного фонду зерна і цукру для стабілізації внутрішнього ринку). Прийняттям Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 рр.» були закріплені запроваджені раніше методи і напрями державного регулювання аграрного ринку, а також передбачено режим пільгового кредитування сільськогосподарських підприємств і страхування.

Загалом треба погодитися з думкою, що «за сучасних розмірів агропромислового виробництва та при значній взаємозалежності окремих його частин стихійні ринки, взаємозв'язки, як по-

казала світова практика, породжують диспропорції і можуть дестабілізувати не лише аграрний сектор, а й всю національну економіку» [5]. Тому аграрний ринок не повинен бути саморегульованою системою, а цілеспрямовано регулюватися з боку держави. У програмі діяльності Кабінету Міністрів України основними принципами організації аграрних ринків визначено: вільний розподіл та рух продукції і цін на всіх стадіях ринку; організація великих оптових ринків, ярмарків, торгів тощо; прямий зв'язок оптових і роздрібних ринків; формування розгалуженої інфраструктури незалежних (немонополізованих) оптових ринків, аграрних бірж, селянських торгових домів, оптово-роздрібних складів-ринків; створення інфраструктури закупівель, зберігання, транспортування, переробки продукції; вільний вибір форм, способів і умов продажу, закупівель, зберігання, транспортування і переробки продукції, в тому числі на давальницьких умовах, інтегрованої участі партнерів у доходах від продажу кінцевої продукції.

Одним із основних завдань регулювання ринку сільськогосподарської продукції є захист інтересів споживачів. Тому державна політика повинна виходити з позиції, що найбільш сприятливі умови для споживачів створює відкритий ринок, який функціонує відповідно до принципів конкуренції та надає широкий асортимент продовольчих товарів й забезпечує споживача достовірною інформацією. Інтереси споживачів повинні бути законодавчо захищені. Так, у цьому напрямі в Україні прийняті закони: “Про захист прав споживачів”, “Про захист економічної конкуренції”, “Про рекламу”, “Про стандартизацію”, “Про якість та

безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини». Прийнято державні стандарти якості сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки; створено Комітет захисту прав споживачів, Державний комітет стандартизації, сертифікації та метрології. В проєкті “Національної програми розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села України на 1999–2010 роки” вказується, що економічний механізм функціонування аграрної сфери передбачатиме державне і ринкове регулювання, виходячи з пріоритетів розвитку агропромислового виробництва, кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків та врахування досвіду розвинутих країн.

Заслугує на підтримку думка дослідників [1; 2; 13] про необхідність здійснення гармонізації українського законодавства із законодавством ЄС шляхом внесення поправок у ряд законів («Про ветеринарну медицину», «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»).

До 2010 р. в країнах ЄС планується зниження експортних субсидій на сільськогосподарську продукцію на 36% порівняно з колишніми середніми субсидіями. Так, експортні субсидії скоротилися: “на масло – на 13%, або на 621 млн. дол. США, на інші молочні продукти – на 10%, або на 478 млн. дол. США” [11, с. 92]. Починаючи із 2000 р. в країнах ЄС спостерігається тенденція до зміщення політики у регулюванні аграрного ринку від заходів ринкової та цінової підтримки (РЦП), таких як інтервенційні закупки і різноманітні субсидії, до заходів «зеленої скриньки», куди, згідно з положенням Уругвайського раунду СОТ, відносять заходи, які:

- не належать до цінової підтримки виробництва та не мають деформуючого впливу на торгівлю чи виробництво;
- реалізуються через урядові бюджетні програми, а не за рахунок споживачів продуктів харчування [10].

Протягом 1986–2002 рр. у ЄС частка підтримки сільського господарства за рахунок РЦП зменшилася з 91% загальної підтримки сільського господарства до 61%. Таке скорочення пояснюється суттєвими недоліками цієї політики, оскільки:

- це негативно впливає на міжнародну торгівлю і виробництво;
- лише 40% підтримки за рахунок РЦП надходить виробникам сільськогосподарської продукції, інша частина розподіляється між постачальниками матеріально-технічних ресурсів [3];
- РЦП підвищує доходи сільськогосподарських товаровиробників, проте не стимулює їх виробляти конкурентоспроможну продукцію.

За підрахунками спеціалістів з Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), виплати, які не залежать від обсягів виробництва, більш економічно вигідні, оскільки при цьому 90% суми надходить до сільськогосподарських товаровиробників.

Згідно з домовленостями з СОТ Україна може застосовувати заходи підтримки аграрного ринку, і зокрема – ринку молока і молочних продуктів, які належать до «зеленої скриньки». Це такі заходи:

1. Фінансування досліджень щодо певних видів аграрної продукції,

контроль за шкідниками і хворобами, підготовка і перепідготовка спеціалістів, інспектування, маркетингові послуги, підтримка ринкової інфраструктури, розвиток сільської місцевості.

2. Прямі виплати товаровиробникам, спрямовані на підтримку доходів і не пов'язані з результатами виробництва. Це можливе за рахунок страхування доходів та часткової компенсації їх зниження порівняно з середнім рівнем за останні 3 роки (у випадку неврожайних років чи стихійних лих); здійснення соціальних програм шляхом надання відповідних субсидій або талонів на придбання продуктів харчування (прямі адресні виплати), виплат товаровиробникам за втрату поголів'я від хвороб, виплат за програмою виходу на пенсію працівників сільськогосподарської сфери або за виведення ресурсів із процесу виробництва, інвестиційної допомоги, програм з охорони навколишнього середовища та регіональних програм підтримки.

3. Підтримка запасів для гарантування продовольчої безпеки за рахунок закупівлі сільськогосподарської продукції та продуктів харчування до державного резервного фонду. Закупівля і реалізація такої продукції повинна здійснюватися за ринковими цінами.

4. Внутрішня продовольча допомога, пов'язана із програмами підтримки господарств, які знаходяться в регіонах з несприятливими природнокліматичними умовами для ведення сільського господарства [115].

Таким чином, за вимогами СОТ, яка виступає за обмеження державної підтримки, Україна має можливість направити на субсидії, дотації, окремі програми фінансової підтримки аграрного сектора 1,5 млрд. дол. США. Проте фінансові можливості дозволя-

ють виділяти в бюджеті на ці цілі в 4 рази менше [7].

Для подальшого реформування галузі доцільно застосовувати державну підтримку за такими напрямами:

- податкові вилучення;
- ціни на сільськогосподарську продукцію;
- кредитна політика;
- бюджетна політика.

Питома вага впливу цих напрямів державної підтримки може бути роз-

поділена таким чином: 1 – 30%, 2 – 40%, 3 – 20%, 4 – 10% відповідно. Враховуючи вітчизняний та світовий досвід регуляторної політики, пропозиції вчених щодо основних стратегічних напрямів у сфері регулювання аграрного ринку, потрібно запровадити державне замовлення на стратегічні види продовольства – зерно, м'ясо, окремі види молочних продуктів, цукор, крупи. Ці закупівлі повинні здійснюватись на конкурсних засадах [8].

1. *Бобчук І.П.* Регіональні особливості формування ринків м'ясо-молочної продукції. – Тернопіль: Екон. думка, 2001. – 40 с.
2. *Бондаренко В.* Чи потечуть молочні ріки // *Агро-Світ України*. – 1999. – №4. – С. 5–6.
3. Вступ України до СОТ: новий виклик економічній реформі // За ред. І. Бураковського, Ін-т екон. дослід. та політ. консультацій. – К.: Альфа-Принт, 2001. – 267с.
4. *Гайдуцький П.* Аграрний ринок: тінь і світло // *Урядовий кур'єр*. – 2003. – 6 листоп.
5. *Губський Б.В.* Аграрний ринок. – К.: Нора-принт, 1998. – 184 с.
6. Економічна енциклопедія: У трьох томах./ Редкол.: С.В.Мочерний (відпов.ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.
7. *Кириленко І.Г.* Аграрний сектор України: уроки, завдання // *Економіка АПК*. – 2004. – № 1. – С. 3–11.
8. *Кириленко І.Г.* Державне регулювання ринку в умовах продовольчої кризи // *Економіка АПК*. – 2003. – № 9. – С. 9–17.
9. *Коваленко Ю.С.* Аграрний ринок України: організація та управління. – К.: ІАЕ УААН, 1998. – 108 с.
10. Напрямки розвитку аграрної політики України в рамках «зеленої скриньки» та вступу до СОТ // Ін-т екон. дослід. та політ. консультацій. – К.: Альфа-Принт, 2004. – 10 с.
11. Національна програма розвитку сільськогосподарського виробництва України на 1996–2005 роки (проект) // *Економіка АПК*. – 1995. – № 11. – С. 8–53.
12. *Мостовий Г.І.* Ринок продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини: Монографія. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 244 с.
13. *Пабат В.О., Вінничук Д.Т., Гончаренко І.В.* Молочна індустрія України // *Молочна промисловість*. – 2003. – № 1(4). – С. 44–45.
14. Рекомендації по удосконаленню організації сільськогосподарського ринку на основі інтеграційних процесів. – К.: ІАЕ, 1997. – 62 с.
15. *Саблук П.Т., Карич Д.Я., Коваленко Ю.С.* Основи організації сільськогосподарського ринку. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 190 с.
16. Формування і функціонування ринку агропромислової продукції (практ. посіб.) / За ред. П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 2000. – 556 с.

Подано до редакції 24.11.2005 р.